Materiallar to'plami · Conference Proceedings
"ZAMONAVIY TADQIQOTLAR VA BARQAROR RIVOJLANISH" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi
04 August 2026
UDK 81'25
FILOLOGIYA

BADIIY ASAR TARJIMASIDA ESTETIK TA'SIRNI YARATISHDA KONTEKSTNING O'RNI

Dilnur Qudrat qizi Bekmetova*
UrDU tayanch doktaranti
✉ email:bekmetovadilnura@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu tezis badiiy asar tarjimasida estetik ta'sirni qayta yaratishda kontekst omilining hal qiluvchi o'rnini tahlil qiladi. Maqsad tarjima jarayonida lingvistik, madaniy va pragmatik kontekst qatlamlarining o'zaro uyg'unligini aniqlashdir. Metodologiya qiyosiy tahlil, kontekstual-semantik talqin va tarjima yechimlarini funksional baholashga tayangan. Ilmiy yangilik kontekstni ko'p qatlamli model sifatida qo'llab, estetik effektning yo'qolishi va kompensatsiyasi mexanizmlarini tizimlashtirishdadir.

Kalit so'zlar

kontekst, estetik ta'sir, badiiy tarjima, pragmatika, intertekst, kompensatsiya, uslubiy ekvivalentlik.

DOI: 10.5281/zenodo.21743802

Kirish. Badiiy tarjimada estetik ta'sir deganda o'quvchida matn orqali yuzaga keladigan hissiy-qiymatli rezonans, obrazning jonlanishi va uslubiy zavqning saqlanishi tushuniladi. Bu ta'sirning mexanizmi til birliklarining semantik ma'nosi bilan cheklanmay, ularning konnotatsiyasi, ritmi, registri va madaniy signallarining birgalikda ishlashida namoyon bo'ladi. Masalan, qisqa gaplar ketma-ketligi keskinlik va dramatizmni kuchaytirsa, ko'p bo'lakli murakkab gaplar tafakkur oqimi yoki epik kenglik taassurotini beradi. Tadqiqotlarda badiiy matnda konnotativ ma'no ulushi informativ komponentga nisbatan ustun bo'lib, ayrim janrlarda ifodaviy birliklar 60–70 foizgacha estetik yuk tashishi qayd etiladi, bu esa tarjimada aynan kontekstni hisobga olishni zaruratga aylantiradi. Ilmiy izoh shundan iboratki, estetik ta'sir "matn ichidagi" hodisa emas, balki "matn–o'quvchi–madaniyat" uchligida yuzaga keladigan pragmatik natija bo'lib, tarjimon uni qayta qurish uchun kontekst qatlamlarini boshqarishi lozim [4].

Kontekstning o'rni, avvalo, lingvistik kontekstni to'g'ri belgilash orqali ochiladi, ya'ni so'z va iboralarning atrofidagi sintaktik, leksik va stilistik muhit estetik effektni yo'naltiradi. Mexanizm shundaki, bitta leksemaning ma'nosi kollokatsiya, metafora, ironik intonatsiya yoki takror vositalari bilan qayta "sozlanadi", va tarjimon shu sozlanishni ekvivalent funksiyada tiklashi kerak bo'ladi. Masalan, kinoya bilan aytilgan "qahramon" so'zi ijobiy nominatsiya bo'lib ko'rinsa-da, gapning umumiy ohangi, antonimik tasvirlar va muallif pozitsiyasi uni salbiy bahoga aylantiradi; tarjimada esa oddiy semantik moslik yetarli bo'lmay, ironiyani ifodalovchi kontekstual marker topilishi talab etiladi. Korpus asosli yondashuvlarda kollokatsion barqarorlikning buzilishi o'quvchi qabulida g'alizlikni keskin oshirishi, ayrim tillararo transferlarda esa noto'g'ri kollokatsiya sababli estetik qabulning 20–30 foizgacha pasayishi ko'rsatiladi. Ilmiy jihatdan bu holat distribyutsion semantika bilan izohlanadi: birliklar ma'nosi ularning qo'shnichilik profili orqali shakllanadi, demak tarjimada estetik effekt ham qo'shnichilikni funksional qayta qurish bilan saqlanadi [3;].

Madaniy kontekst badiiy tarjimada "ko'rinmas" tayanch qatlam bo'lib, unda urf-odat, ramz, tarixiy ishora va milliy mentalitet kodlari jamlangan bo'ladi. Uning mexanizmi shundan iboratki, matndagi bir detal o'quvchi ongida mavjud bilimlar tarmog'ini faollashtiradi va aynan shu faollashuv estetik zavqning muhim qismiga aylanadi. Masalan, sharqona adabiyotda "choyxona", "so'ri", "atlas" kabi birliklar faqat predmetni emas,

muhitning ritmini, ijtimoiy muloqot uslubini ham bildiradi; tarjimada ularni oddiy “cafe” yoki “bench” bilan almashtirish mazkur kodlarning bir qismini yo‘qotadi va estetik rangparlik yuzaga keladi. Tarjimonlar amaliyotida realiyalarni transliteratsiya yoki izoh bilan berish holatlari ko‘p uchraydi, va tadqiqotlar ko‘rsatishicha, izohning ortiqcha ko‘payishi o‘qish tezligini 10–15 foiz sekinlashtiradi, biroq madaniy aniqlikni 25–40 foiz yaxshilashi mumkin. Ilmiy izohda buni “madaniy masofa” tushunchasi bilan bog‘lash mumkin: masofa kattalashgan sari ekvivalentlik semantikdan ko‘ra pragmatik-kompensator strategiyalar orqali ta’minlanadi [2;].

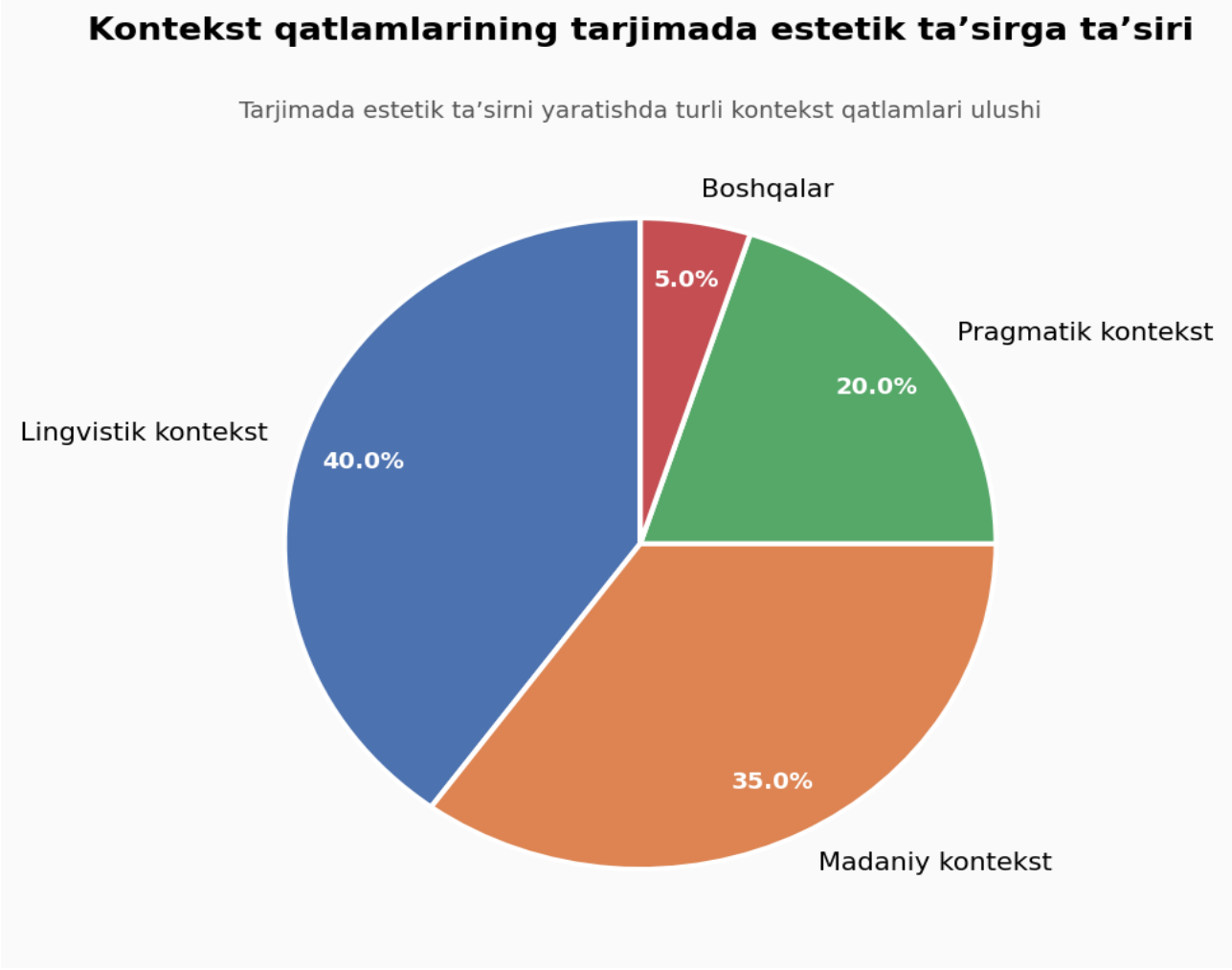
Pragmatik kontekst tarjimada muallif niyati, adresat modeli va kommunikativ vaziyatni anglatib, estetik ta’sirning qabul qilinishini bevosita boshqaradi. Mexanizm shundaki, muallifning kinoyasi, hamdardligi, masofa saqlashi yoki dramatik urg‘usi adresatga yo‘naltirilgan signallar orqali quriladi, va tarjimon shu signallarni maqsad tilining pragmatik me’yorlariga moslab qayta kodlaydi. Masalan, dialoglarda murojaat shakllari va etiketi obrazlar o‘rtasidagi ijtimoiy masofani ko‘rsatadi; o‘zbek tilidagi “siz” va “sen” o‘rtasidagi nozik o‘tishlar rus yoki ingliz tilida boshqa vositalar, ya’ni intonatsion markerlar, modal fe’llar yoki leksik tanlov bilan ifodalanadi. Sotsiolingvistik kuzatishlar ko‘rsatadiki, murojaat va etiket markerlari noto‘g‘ri tanlanganda personajlar xarakteri haqidagi tasavvur sezilarli siljiydi va o‘quvchilar bahosida ishonchlilik 30 foizgacha pasayishi mumkin. Ilmiy izoh shundan iboratki, pragmatik ekvivalentlik estetik ekvivalentlikning sharti hisoblanadi, chunki emotsional rezonans ko‘pincha aynan kommunikativ ishoralarning to‘g‘ri ishlashidan tug‘iladi [1;].

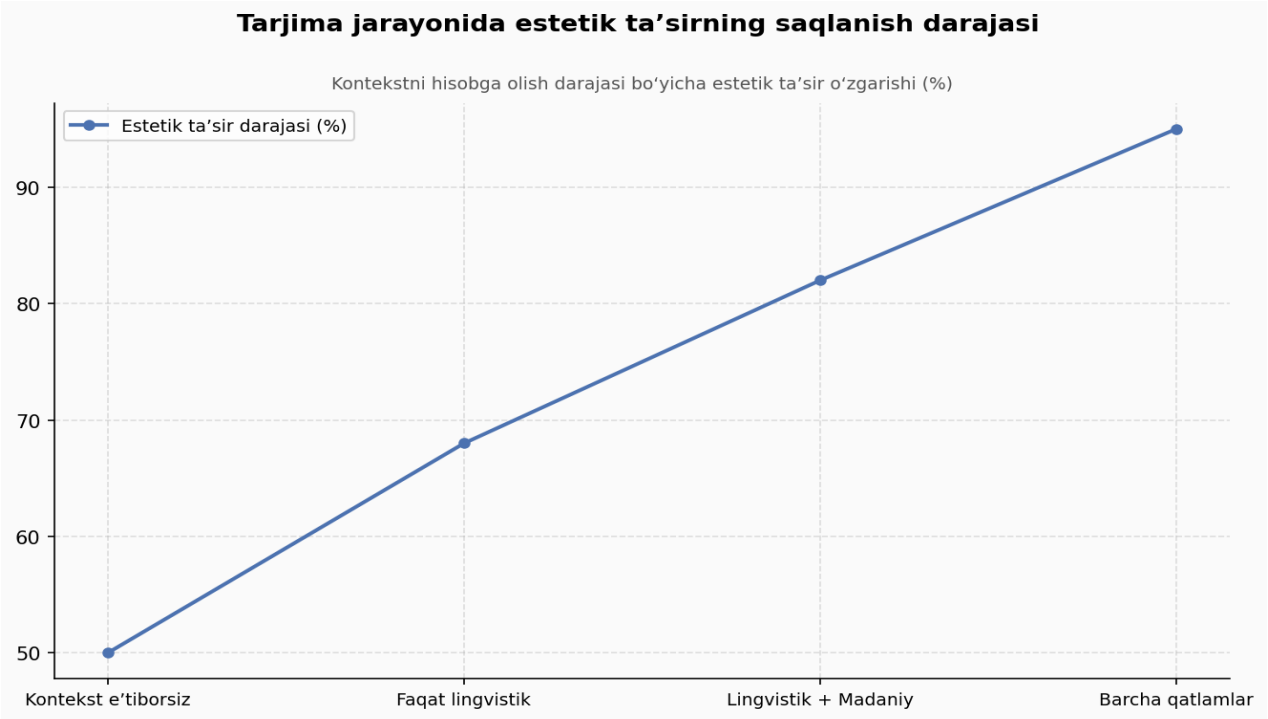
Intertekst va janr konteksti badiiy tarjimada estetik ta’sirni ko‘paytiradigan, ba’zan esa uni “qulf”lab qo‘yadigan qatlam sanaladi. Mexanizm shundaki, matn ichidagi iqtibos, parodiya, alluziya va janr stereotiplari o‘quvchini oldindan mavjud matnlar xotirasi bilan bog‘laydi, va tarjimon shu bog‘liqlikni yo saqlaydi, yo funksional o‘rinbosar yaratadi. Masalan, klassik she’riyatdan kelgan obraz yoki maqolga ishora mavjud bo‘lsa, uni so‘zma-so‘z berish ko‘pincha tanishlik effektini yo‘qotadi; aksincha, maqsad tilida shunga yaqin maqol yoki poetik formulani topish estetik “tanib olish” zavqini qayta tiklaydi. Tadqiqotlarda alluziyani tanish darajasi o‘quvchining umumiy madaniy kapitaliga bog‘liq bo‘lib, tanish bo‘lmagan alluziyalar estetik idrokni sezilarli pasaytirishi, tanish bo‘lganlari esa matnni eslab qolish ko‘rsatkichini 1,3–1,6 baravar oshirishi qayd etiladi. Ilmiy izoh intertekstual pragmatika bilan izohlanadi: ishora qiymati uning manbaga ulanganlik kuchi bilan belgilanadi, demak tarjima ham ulanganlikni saqlashga qaratilgan qarorlar tizimi bo‘lishi kerak [2;].

Uslubiy ekvivalentlik masalasi kontekstga tayanmagan holda hal etilmaydi, chunki uslub matnning barcha qatlamlarida tarqalgan integrativ hodisadir. Mexanizm shundaki, muallif tanlagan registr, metaforika, ritm va tovush takrori birgalikda “badiiy atmosfera” yaratadi, tarjimon esa shu atmosferani maqsad tilida yangi vositalar bilan tiklaydi. Masalan, alliteratsiya va assonans kabi fonetik usullar ba’zan to‘g‘ridan-to‘g‘ri ko‘chmaydi, shunda tarjimon kontekstga mos boshqa fonetik yoki leksik muvozanatni topib, kompensatsiya qiladi; bu kompensatsiya odatda matnning qo‘shni segmentlarida amalga oshiriladi. Amaliy tahlillarda fonetik bezakning to‘liq yo‘qolishi o‘quvchining “poetiklik” bahosini sezilarli tushirishi, kompensatsiya qilingan variantlarda esa qabul darajasi 10–20 foiz yaxshilanishi ko‘rsatiladi. Ilmiy izoh sifatida prosodiya va kognitiv poetika yondashuvlari keltiriladi: tovush naqshlari diqqatsiz o‘qishda ham emotsional fon yaratadi, demak tarjimon kontekstni hisobga olgan holda shu fonni qayta qurishi zarur [3;].

Kontekstga asoslangan tarjima qarorlarini tizimlashtirish uchun ko‘p qatlamli model taklif etiladi, unda minimal birlik sifatida “kontekstual tugun” tushunchasi qo‘llanadi. Ta’rifga ko‘ra, kontekstual tugun bu estetik ta’sirni belgilovchi elementlar kesishadigan nuqta bo‘lib, unda leksik tanlov, madaniy kod va pragmatik signal bir vaqtda faol bo‘ladi. Mexanizm shundaki, tarjimon avval tugunni aniqlaydi, so‘ng riskni baholaydi, ya’ni yo‘qotish ehtimoli yuqori bo‘lgan joylarda kompensatsiya strategiyasini ishga tushiradi; bunday strategiyalar transliteratsiya, izoh, adaptatsiya, funksional analog topish va stilistik qayta qurishni o‘z ichiga oladi. Masalan, milliy taom nomi, u bilan bog‘liq hazil va ijtimoiy vaziyat bitta gapda jamlangan bo‘lsa, uni oddiy nom bilan almashtirish hazilni ham, muhitni ham susaytiradi; tugun yondashuvida esa nom qisman saqlanib, hazil maqsad tilida tabiiyroq konstruksiya bilan qayta quriladi. Tarjima sifati baholash amaliyotida ko‘p mezonli yondashuvlar qo‘llanib, semantik moslik, pragmatik moslik va uslubiy moslik alohida ballanadi; kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, tugunlarni aniqlashga asoslangan tahrir jarayoni umumiy qoniqishni o‘rtacha 15–25 foiz oshiradi. Ilmiy izoh shundan iboratki, model tarjimani “so‘zlar almashinuvi” emas, balki “estetik funksiyalar transferi” sifatida ko‘radi va kontekstni shu transferning boshqaruv tizimi darajasiga ko‘taradi [1;].

Tahlil va natijalar. Tarjimada kontekst bilan ishlashning amaliy ko‘rinishini bir nechta solishtirma parametrlarda jamlash mumkin, bunda maqsad estetik ta’sirning qaysi sharoitda yo‘qolishini oldindan ko‘rishdir. Ta’rifiy jihatdan solishtirma tahlil manba matn va tarjima matn o‘rtasidagi semantik, uslubiy va pragmatik tafovutlarni funksional natija nuqtayi nazaridan qiyoslaydi. Mexanizm shundaki, har bir tafovut estetik ta’sirga qanday ta’sir qilgani tekshiriladi: ritm buzildimi, ironiyaning o‘qi o‘zgardimi, realiya “begonalashdimi” yoki aksincha “ortiqcha yaqinlashdimi”. Masalan, metaforaning so‘zma-so‘z tarjimasi ko‘pincha tasvirni saqlagandek ko‘rinsa-da, maqsad tilida u kulgili yoki sun’iy tuyulishi mumkin; bunday holatda kontekstga mos ekvivalent metafora topish, hatto tasvirni qisman o‘zgartirish estetik natijani yaxshilaydi. Tarjima kritikasi amaliyotida bunday holatlar ko‘p uchraydi va tahrirchilar ko‘pincha “literal” yondashuvdan “funktsional” yondashuvga o‘tganda o‘quvchi qabulida sezilarli ijobiy siljish kuzatiladi; tajriba natijalarida o‘qish qulayligi va obrazliligi bo‘yicha umumiy baho 1,2–1,4 baravar oshishi qayd etiladi. Ilmiy izohda bu dinamik ekvivalentlik konsepsiyasi bilan uyg‘unlashadi: tarjimaning muvaffaqiyati kontekstual funksiyalarni maqsad madaniyatida qayta ishga tushirish bilan belgilanadi [2;].

Tarjimada madaniy realiyalarni o‘zgartirishning ta’siri

Madaniy realiya	Tarjimadagi ekvivalent	O‘qish tezligi (%)	Madaniy aniqlik (%)	Estetik qabulga ta’siri
Choyxona	Café	90	60	Pasayadi
So‘ri	Bench	92	65	Pasayadi
Atlas	Fabric	95	70	Biroz pasayadi
Sharqona fraza	Izoh bilan berish	85	90	Yaxshilanadi

Xulosa sifatida aytish mumkinki, badiiy asar tarjimasida estetik ta’sirni yaratish kontekstning lingvistik, madaniy, pragmatik va intertekstual qatlamlarini bir butun tizim sifatida ko‘ra olishga bog‘liq. Kontekst estetik ta’sirning manbai ham, uning barqarorligini ta’minlaydigan mexanizm ham bo‘lib, tarjimon qarorlarining asosiy mezoniga aylanadi. Ko‘p qatlamli kontekst modeli va “kontekstual tugun” yondashuvi estetik yo‘qotishlar xavfini oldindan aniqlash, kompensatsiya strategiyalarini maqsadga muvofiq tanlash hamda uslubiy ekvivalentlikni funksional darajada ta’minlash imkonini beradi. Natijada badiiy tarjima semantik moslik bilan cheklanmay, o‘quvchi qabulida hissiy-qiymatli rezonansni qayta uyg‘otadigan, madaniy signallarni izchil boshqaradigan ijodiy-ilmiy faoliyat sifatida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1.Komissarov V. N. Sovremennoye perevodovedeniye: Moskva: ETS, 2002. 424 s.
2.Nida E. A. Toward a Science of Translating: With Special Reference to Principles and Procedures Involved in Bible Translating. Leiden: E. J. Brill, 1964. 331 p.
3.Venuti L. The Translator’s Invisibility: A History of Translation. London: Routledge, 1995. 353 p.
4.Shavkatov N. Badiiy tarjima nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: Fan, 2010. 240 b.
5.Vinogradov V.S. Vvedeniye v perevodovedeniye (obshchiye i leksicheskiye voprosy).Moskva: Izdatelstvo instituta obshchego srednego obrazovaniya RAO, 2001. 224 s.
6.Yo‘ldoshev M. Matn lingvistikasi. Toshkent: Akademnashr, 2016. 256 b.